

आपली - प्रत्येक जाति व परिवारमंडळ आणि प्रवासी व्यवस्था दृष्टीने युवकांची दबाखोर कोठाचे प्रश्न आहेत. कोठाची अंदाजे आहेत त्यांचे स्वप्न करणे आहे. ज्ञानाची विलक्षण सुसामुह्यतेची सामाजिक राजकीय परिस्थिती लक्षात घेऊन हाकडे पाहण्याचा कोठाचा दृष्टिकोन रविवाराचा कोठाची रचनेची व आवेप्य आरवलेत. कोठाची कार्यविधनी आंगोकारणी कोठाच्या सुधार करणीसारणी प्रश्न जावा हे रवे आपल्या समाजोचे प्रश्न आहेत. हावेवाची ही काही विचार आपल्या समाज मांडणार आहे. हावेद मांडणेपणे समाज कळण आपण जेव दिवकांवर वेळ आणि आपल्या समाजोके आहानाचा समाजकीपणे समाजोरे जाऊ असा विचार समाजाचे भारतीय राजकारणाचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्य

भारतीय राजकारणाचे अडक्यात व निव्वरणाचे साधनास 'निव्वरणाहित राजकारण' (Irresponsibility of Indian polity) असेच करावे लागेल. आपल्या समाजात आज एक प्रकारचा 'मूल्य संघर्ष' चालू आहे. कोठाही लक्ष्यता, विचारसरणी, दृष्टिकोन मध्यलक्षी देवून राजकारणातील प्रसक्त सुभिका, क्रोध, कार्यक्रम, आवेप्य आरवले जातात असे दिसत आहे. दिवाहीन समाजाची पक्ष आणि प्रतिक्रियात्मक निरोधी पक्षांचे राजकारण असे स्वरूप आहे. राष्ट्रीय महत्वाच्या प्रश्नावर निरोधी पक्षाकडे कोठाही पुढाकार राहतांना दिसत नाही. समाजाची पक्षांच्या सुभिका व जोरणे पाहून हावेद आधारित आपल्या सुभिका जोरणे व कार्यक्रम वेतण्याची प्रवृत्ती आधीच दिसते. आपल्या वेळाका दृष्टिकोन व सुभिका प्रभावीपणे लोकांपर्यंत पोचवल्यात हांना समाजा आकडे नाही. राजकारणात एक प्रकारची कोडी आणखीतारणी दिसते.

प्रस्थापित जाकोने राजकारण एका नौकरात चालत असते. सांख्यिकीय संघर्ष सामान्यांचे मूल्य ही परिवर्तनाला कारणी उपयुक्त वरत नाहीत. सांख्यिकीय संघर्ष आणि तडजोडी अनेकदा यतोयोग्यतेची वर अवलंबून असतात. हाचे स्वरूप तात्कालिक असते. आपल्या वित्तसंबंधांना प्रश्ना लागण्याची परिस्थिती निर्माण होताच ते एकत्र येतात.

निरोधी पक्ष आवेप्यताचा कारणासाठी प्रस्थापितांचा संघर्षात सहभागी होतात. सांख्यिकीय संघर्षातून आपले काळ वाढेल अशी त्यांची अपेक्षा असते. प्रस्थापित दित्तसंबंधी निर्गमिता संघर्षाला कधी कधी स्वरूप येते. तर कधी ते आपल्या संघर्षात असे, जात, आपणा यांचा जापर करतात. असा परिस्थितीत आपला वेळाका प्रभाव लोकमानसावर पाहून परिस्थितीचा कणाचा वेळना प्रभावी नोपुत्र वेणे हांना अवलंबून आलेले नाही. उभरे लक्ष्य प्रस्थापितांच्या भागे फरपटत जातात. सांख्यिकीय पक्षरलेले दुष्प्रश्न समाज लोकमानसातील सांख्यिकीय प्रतिमा दबाकवण्यास कारणी ठरते.

लोकांशु लोकांशु भावनेवर स्वार होऊन दलित-शोषित
 वर्गांनाही आपल्यामार्गे ओढत नेव्याचे कसब सांगी आत्मसात केले
 आहे. लोकांशु योबाळा, कार्यक्रम, प्रभावी प्रसारमाध्यमे व सोबतच
 आपला वापरही पुढीलवेळी केला जातो. हेच आपले स्वरूप आहे.
 हाच आपला स्वरूप कार्यक्रम असा अर्थ मिळविण होतो. लोकांशुने
 आतावली जाताना. बाणी लोकमान्याच्या पठिण्या प्रख्यापित झाली रवेकून
 येताना. विरोधी पक्षांना आपली विद्याभूत आत्म्याची जाणीव होते,
 परंतु ते अकारण अस्तित्वात. लोकांशुही पत्नी होवरी निराशासयसे.
 हितसंबंधी जरांनी आपल्याला वापरून घेतल्याची भावना हांच्यात
 मिळविण होते. वारंवार असावेरास होऊनही कोणताही प्रभावी पत्र
 नाही म्हणून सनाशा-शांना जीवदान मिळते. फक्त असा संबंधाधिक
 सनाशारी गरांजेनीच हा किंवा पुढील २२ सना हलगत करतो.

मूळभूत प्रातिहारक किंवा मूलभूत पारिवर्तनाची पक्षसंघर्ष
 च्या दुर्बलतेमुळे सांखे असा प्रसंगी स्थान अशाची नसाळ राहते.
 लोकांशु उल्लूक आंशुलनाचा किंवा लोक भावनेच्या उपसोडाक्या
 घेतल्याच्या दृष्टिने किंवा आपल्या हाष्टिकोनाचा वेळाचा प्रभाव ते
 पाहू शकत नाहीत. हाच सांखीच प्रविर्ष असाऊन आणी सांगाऊन
 जाणून व संघर्षित केलेल्या स्वरुपावर असा प्रत्यक्षकारी स्वरुपांना
 परिणाम होऊन पाहूने किळे दासबावे तरा हांच्या संघर्षना/
 यक्षवर्षी विरुद्ध जाताना नंतर आपण कुठे तुकळी, आपल्या
 कसबता कोणत्या वगैरे प्रसंगाची किंवा लोकांशुच्या धाये-
 रनाली साहू राहते.

कोणत्या तिस-पत्नीस सनामिष्टये जाल्या - पुरोगामी विचारांच्या
 संघर्षनांती कारी ओढ्या काळाचा अपवाद वगळता अशीच ओढ-
 राकल साहू असताना विरुद्धे. सांखी प्रातिमेवरही विपरित परिणाम
 आल्याचे दिसते. दलित-शोषित स्वरुपांचे सवकतेपणही प्रख्यापित
 हितसंबंधी नेहूच्या कडे जाते किंवा निदान सांखी हलका कडे जाते
 या परिस्थितीला विद्या देव्याची मारग या पक्ष-संघर्षना पूर्वी तरु
 शकत नाहीत. दलित-कष्टकरी, शोषित मध्यम वर्ग निव्याश्री, स्त्रीशा
 र्शांना आकारित करू शकत नाहीत.

डोव्या पक्ष-संघर्षना समोरीत आव्हान

आपल्या समोरीत स्वरुप आव्हान केवळ स्वतःचे आस्तीत
 शिकवून देण्याचे नाही. आपली सांगली प्रातिमा लोकमानसावर
 घट्ट खजविल्याचे, आपल्या चकवकीचा-नेहूच्याचा प्रभाव पाहून
 सांखी अनात चकवकीविषयी-नेहूच्यानिषयी विस्वास मिळविण
 करव्याचे आहे. प्रभावी हाष्टिकोना, विचारसरणी व कार्यक्रम
 आव्हारे प्रभावी शकती-संघर्षना म्हणून म्हणव्याचे स्थान मिळविण
 करव्याचा स्वरुप अर्थ आहे.

नेतृत्वाची भूमिका आणि कार्य

चक्रवर्तीच्या - नेतृत्वाचा प्रभाव, लोकमानसातील प्रतिमा, भिन्नता व सर्वोच्च वाक्यप्रयोग आपण अनेकदा करत असतो, मात्र ही चीज नेमकी काम आहे. याविषयी अनेकदा चुकीच्या, वाकबोज, पुस्तकी कल्पना विसून घेतात.

प्रथमतः हेड युजियन किंवा जनसंघटना असे नेतृत्व व लोक नेतृत्व यात आणखी फरक करायला हवा असे मला वाटते. अशा संघटित चक्रवर्तीचे नेतृत्व आपणतः लोक नेतृत्व वगैरे किंवा बनते हे समीकरण मला चुकीचे वाटते. कोणत्याही लोक नेतृत्वाचा संघटित चक्रवर्तीचे एक अनुभव आहेच. परंतु तेवढे पुरेसे नाही. हेड - युजियन किंवा जनसंघटना तात्काळिक प्रभावर व विधीय धर्माच्या असतात. हातमा नेतृत्वाचा एक संदर्भ असतो. तो रौंनंदिन लक्षाचा असतो, मात्र राजकीय चक्रवर्ती ही सामाजिकदृष्ट्या जनसमुदायांना वरोवर प्रेरणाच यशस्वी होऊ शकतेच. विधीय धर्माच्या (उच्चदर्शांक) चक्रवर्ती जोपर्यंत व्यापक राजकीय आवाज प्राप्त करताना येत नाहीत. साहाय्ये आपल्या भिन्नार्थी भूमिकाची मांडणी करत नाहीत. कार्यपद्धती व कार्यक्षमाची आस्था करत नाही. तोपर्यंत ते लोक नेतृत्व बनणार नाही.

व्यापक जनसमुदायापर्यंत आपल्या भूमिकांचे आवाहन पोचवून होना जागृत करणे, सक्रिय करणे व हांना संघटित करणे हे राजकीय चक्रवर्तीचे कार्य आहे. लोक आपलेला विश्वास देणे, हाता व्यापक राजकीय आवाज देणे हांना उच्चकृत आंदोलनाला नेतृत्व देऊन हांना बळग देणे. यशस्वी आपले असलेले संघटित चक्रवर्ती आवश्यक आहे. संघटित चक्रवर्तीमागील राजकीय आवाज आणि जन आंदोलना राजकीय नेतृत्व देताना दिला जाणारा राजकीय विचार यात मूलतः फरक नसतो. त्याच्या परिस्थिती या आवाज जनतेचे सामर्थ्य वक्तव्यावरून राजकीय चक्रवर्तीचे यश असतानाचून असते.

समाजातील फारच अडो लोक संघटित चक्रवर्तीच्या किंवा प्रत्यक्ष राजकीय संघटनांच्या प्रभावामुळे येत असते विशेष प्रसंगी हाचे प्रभाव शून्य काही प्रमाणात वाढलेदेखील परंतु अशा जनतेच्या प्रत्यक्ष अक्षरक्ष सहभाग राजकीय उद्दिष्ट प्राप्त करत शकत. याच्या अभावी संघटित चक्रवर्तीच्या शक्तीही कुंठित होण्याचा तसेच हाचे राजकीय भूमिकेपासून दूर जाण्याचा शोका आहे. आजवरच्या हेड युजियन व जनसंघटनांच्या अनुभववाचून वरील निव्वळता पुष्पिके मिळते.

आपण उलट हेकाचा अर्थ घेण्याची गरज नाही. हेड युजियन किंवा जनसंघटनांच्या समाजाचे महत्त्व कमी आहे असेच

सामाजिक बाह्य विचारवंतांनी शरिणाची उपमा दिली. घटनांमर आपणही लक्ष्मीच
 काळजात कैलजास संघटित जव म्हणजे आ समाजात रक्तापुरवठा करणा-या
 बाहेरचा होत. मात्र हा शरिणाची जागा दोऊ राखणार नाहीत. आपणआला
 हांपूर्ण समाजरुपी शरीर हातवायचे आहे. इतके संघटित वळाचे चववकीत
 म्हत्वाचे स्थान आहे असे मी मानतो. म्हणून लोकांच्या देनांजि कुज्जाणोकरच
 विविध घटकांना सहभागी करून. दोऊ हांतीस हांच्या जाणिला विकासित
 करनीस अशा प्रभाव चकवक उभारणाया प्रयत्न करायला हवा.

संघटित विरुद्ध असंघटित
 दोन घटकांचा वधान संघटित विरुद्ध असंघटित प्रत्येकाच पवणासमघाण
 दोन प्रवाह आस्तिवात आहेत. संघटित म्हणजे जन-वर्ग संघटनांचे देनांजि
 कार्य व चववक आणि असंघटित म्हणजे जनतेच्या तात्काळिक प्रव्वावर
 व्यापक व उत्कृष्ट चववक होय. या दोन प्रकारच्या कामांमध्ये कार्य-
 पध्दतीत काही फरक अवश्य आहे. गुणात्मकदृष्ट्या संघटित जास्ति अधिक
 भरवणाची व नियंत्रणाखाली असते. हा गुणनेत व्यापक चववकीचे निजे-
 तवा अधिक कठीण गोष्ट आहे. संघटित घटकाच्या जाणिला अधिक प्रगत
 पातकीवर असतात, निदान असाधनात अशी अपेक्षा असते. व्यापक चव-
 वकीत रक्षुहाच्या जाणीला संघर्षाच्या प्रक्रियेन घडत जातान. मात्र
 दोन्ही चववकींच्या मे-पाहिजे राजकीय आवायात मात्र फरक नसतो.
 या चववकी आमुलाखा परिवर्तनाचे साधन म्हणून काम करतात. हांच्या
 संघर्षाच्या वस्तुनिष्ठ परिणामकराजकीय स्थित्यंतर घडते. सर्वसामान्यां-
 च्या अशा सहभागाहीवाय राजकीय उद्दिष्ट साध्य होणे कठीण आहे.
 म्हणून संघटित विरुद्ध असंघटित असा वाद निरर्थक आहे असे
 माझे मत झाले आहे. त्या दोन कार्यपध्दती परस्परपूरक असून सांघे
 योद्धा मान व परिस्थितीचे वास्तव आकलन माताचे थळाची गुण-
 किष्ठी आहे. हे दोन्ही घटक क्रांतिकारक चववकीचे आविभाज्य भाग
 आहेत.

व्यापक जापेक्ष आणि निरपेक्ष घटक
 व्यापक परिवर्तनाच्या चववकीत या दोन्ही घटकांचे असाधारण महत्त्व
 आहे. यापैकी कोणताही एखादा घटक आस्तिवात नसले तर शांतिकार्य
 अशक्य आहे. केवळ क्रांतिसाठी समाजात वस्तुनिष्ठ परिस्थिती अनुकूल
 आहे म्हणून क्रांती होत नाही तर ती घडून आणणारे व्यापकगत
 घटकांचे आस्तिवही असावे लागते, किंवा आउलट केवळ जवरदस्त
 इच्छा आहे आणि समाजाची परिस्थिती क्रांतिसाठी अनुकूल नसले तर
 व्यापकचा कार्यविही अशक्य पडतात. ठाम वैचारिक भूमिका, परिस्थिती
 मनांची अत्यंत आकलन, योग्य कार्यपध्दती व कार्यक्रम आणि लोकां-
 पर्वत आपले कित्याक पोहोचविण्याचे कोशालय, नासिम कार्यक्रम शोभत
 ठ्याची उपासना असे दोन्ही घटकांची गरज असते. या दोन्ही तीट
 भाग ठेवले नाही तर पदवी निराशास्य वेदिलेन या घटकामुळे चवव-
 वकीचे समाप, निधी गुणात्मक आणि परिणामकारकता निरर्थक होते. ५

वरीय विकेपनावरून आपल्या असे लक्षात घेईल की संघटना की व्यवस्था, व्यावस्थित धरक की व्यावस्थितपेक्ष आसारख्या वादातील रोमांचने आश्रय अनाढ्याची आहेत. या दोन्हीचे ओळख आन आणि त्यावर सावरवाच्य असे देणे आवश्यक आहे. वस्तुमिच्छा पणे पोषक परिस्थिती हातावताना सर्वसामान्य लोकांच्या उत्पत्ती आनना, सक्रियता आणि सर्जनक्षमता यासाठी हात धालावया आहे. विचार आणि कृती प्रेरणे असेच धातूचे आवश्यक आहे. लोकांना जागृत करणे, सक्रिय करणे आणि संघटित करणे ही प्राक्रिया सातत्याने होणे आवश्यक आहे.

(Mobilize people and consolidate them) मोठ्या लोकसमूहांच्या प्रसन्न कृतीतूनच मोठे वादात होत असतात. त्यांच्या उत्पत्तीनेला आकार व रूप देणे हे संघटनेचे खरे कार्य आहे.

विश्वास संपादनाची प्रक्रिया :-

जनसामान्यांच्या विश्वास संपादन करणे ही मानसशास्त्रीय प्रक्रिया आहे. केवळ शुद्धदार्शनिक विचार, कार्यपद्धती व कार्यक्षम आहेत. म्हणून लोकांच्या विश्वास संपादन करणा येईल असे नव्हे. लोकांच्या सांस्कृतिक - मानसिक जडणावडणीच्या विचार जीवणो त्रेला पाहिले, प्रभावित समाजातील हितसंबंधी धरक धर्म, शोषण, अस्वाभाविकते यातून एवढ्या मोठ्या प्रमाणात व प्रभावीपणे लोकमानस धडाविव्याचे काम करीत असतात. प्रांतिकारक चकवकीनाही लोकमानसात स्वतःचे स्थान निर्माण करण्यासाठी व ते राजविकासासाठी तितक्याच प्रभावी प्रसारमाध्यमे व त्याचे संग आत्मसात करावी लागतील. सर्वसामान्यांच्या व्यावस्थितपेक्ष धरक धडाविव्याचे कार्य प्रस्थापितान्ची प्रसार योजना आविस्तपणे करत असतात. हा धरक अगरी वही म्हणून किंवा नमोव मानून पाळणार नाही. आजवर आकडे चकवकीने दुर्लक्ष तरी केले किंवा त्यांच्या आश्रीत तरी झाले. हे दोन्ही धोके ओळखून त्यांचा समन्वय करावा लागेल.

भारतीय राजकारणाचे अंतरंग :-

भारतीय समाजाची जडणावडा, त्यांच्या व्यवहारात जगातील इतर कोणत्याही समाजाप्रमाणे समाजशास्त्रीय तत्वांच्याच आभाव आहे. अथक काळ सापेक्षे काही वेगवेगळे सामर्थ्ये जरूर आहे. त्यानुसार समाजशास्त्रीय तत्वांच्या अन्वयार्थ बदलेत व ते परिवर्तितलीला लाघू करतानाही काही वेगवेगळे अवस्था नाहिल. विरलेपणाची पद्धती आवकवीच असून आपली मांडणी, विकल्पेण व निष्कर्ष वेगवे निष्पु साद्रीत. समाजाच्यावाचनीत अगरी पुस्तकीपणे विकल्पेणान्चा पद्धतीचा वापर करता येत नाही, तसा प्रयत्न करणे चुकीचेच ठरेल. कुठेवाने हाव्या पक्ष-संघटना कडून वराच काळ या स्वरुपाच्या पुढा झाल्या आहेत. आजही त्यांची सोडवणूक झालेली नाही.

भारतीय समाज वर्ग जातीच्या संरचनावर उभा आहे. धार्मिक

शैक्षणिक, कुटुंबा आदि सामाजिक संस्था सांस्कृतिक जाडोबाडो या मुळे
 यामध्ये विलक्षण गुंतागुंत निर्माण झालेली आहे. या विविध संस्थांचा
 परस्परविरुद्ध खोलवर परिणाम होतो. आपले वेगळेपण सांभाळून ही
 सामध्ये एक अंतःसुम असणे सामाजिक प्रत्येक क्षेत्राचे स्वतंत्र
 असणे आवश्यक असते. त्यांची परस्परविरुद्ध जाती वर्गवादात्मक
 असल्यात. वेगळेपण आणी एकत्व याचे वेगळ्यापणे सामध्ये साधले
 गेलेले असते. व आहे.

त्याचा मोठा वाटा राहिला आहे. महात्मा गांधी, मांडल नेहरू, इत्यादी
 गांधी या नेत्यांच्या विविध काळ राजकारणावर वर्चस्व राहिले होते.
 त्यांनी आपला स्वतंत्र इत्सा हावर उभारवला आहे. त्यांच्या भूमिका,
 त्यांचे राजकारण वस्तुतः वरिष्ठ वर्गाच्या हितसंबंधांच्या पेशीत
 बनले. हा विद्वेषणाच्या आग वाज्रुला ठेवला तर काय दिसते. त्यांना
 लोकमानसात असाधारण स्थान प्राप्त झाले. सामाजिक सामाजिक मानस-
 शास्त्रकारांनी कारणे आहेत. या बदला सामाजिक परिवर्तनाच्या प्राक्रियेत
 महत्त्वाचे स्थान आहे असे प्रकाशवारे

मध्य राजकीय परिस्थिती :-

गुंतागुंतीची सामाजिक राजकीय परिस्थितीमध्ये प्रसंगापरत्वे
 लक्षात घ्यायला येत आहे. कमी जास्त महत्त्वाचा वाजवतो. परंतु सामुळे
 राजकारणी पक्ष मांडाविले त्यांच्या मूल्यमापनामध्ये मूलतः कोणताही
 फरक पडत नाही.

इंदिरा गांधींच्या मृत्युनंतर राजीव गांधी यांच्याकडे पक्ष आणी
 सरकारची सूत्रे आली. त्यानंतर झालेल्या लोकसभा निवडणुकांमध्येही
 त्यांना अभूतपूर्व यश प्राप्त झाले. राजीव गांधी व त्यांच्या पक्षाचा
 लाभलेल्या यशांमध्ये इंदिरा गांधींच्या ज्या परिस्थितीत व ज्या पद्धतीने
 मृत्यु झाला हा बदलला वाटा होताच. परंतु सार्वत्रिक सभेवर आल्या-
 पाहून राजीव गांधींनी अर्थकारणाच्या भूमिका, परिस्थिती हाताक-
 ठ्यान्ही त्यांची स्वतंत्र शैली, हातून निर्माण झालेली त्यांची प्रतिमा
 काँग्रेस पक्षात राष्ट्रीय नेतृत्व देणे याकरीता अशांचा अभाव अशी अनेक
 कारणे आहेत. आज परिस्थितीला सामोरे जाण्याच्या राजीव गांधींच्या
 वयःच्या असा वेगळा हाचि कोण व कोरात्मक आहे. गुंतागुंतीचे
 बनलेल्या प्रश्नांना हात धातून मोठ्या यशस्वीपणे व साहाय्य पळाने
 सामध्ये तडजोड साडून आणली. याच्या लोकमानसावर विलक्षण
 प्रभाव पडला. लोकमानसाचा कल कसा आहे हे जाणून घेऊन काहीसे
 झाला बदलित्यात त्यांची वाजवलेली कामाची म्हाजो त्यांच्या राज-
 कीय क्षेत्राच्या वारवलाच आहे. त्यांच्या नेतृत्वाच्या उदयाचे
 अनेकांच्या मनात आशा निर्माण झाल्या आहेत. परंतु यश प्रका
 त्यांच्या स्वतंत्रा, कोरात्मक, शैली वरील वस्तुतः त्यांच्या भूमिकांच्या,

घोरणांचा परिणाम काय होणार, कोणता होण्याची शक्यता आहे असा आर्थिक झोरणे -

राज्यीय गांधीजींच्या आर्थिक घोरणासंबंधी अधिकपणे लक्षात घेणारा आता म्हणजे रवाजगी औद्योगिक क्षेत्राचा आर्थिक प्रभावात व उधडउधड केलेला पुरस्कार होय.

स्वातंत्र्योत्तर काळात आरम्भापासून काँग्रेस पक्षाने रवाजगी आणि सार्वजनिक अशा दोन्ही आंदोलन गुंतवणूकीचा व उद्योग अंकाच्या काही विशिष्ट दृष्टिकोनातून स्वीकार केला होता. रवाजगी उद्योगांना अतिवर्द्धि वाढीला वाव देण्यातून निर्माण होणारे अमानुष शोषण आणि विवशना आला सार्वजनिक पायाभूत उद्योगधंद्यामाफत काही प्रभावा आला झालता येईल. व आर्थिक, सामाजिक व्यापारमापना कळवत होव्या कल्पनेचा संमिश्र समाजवादाचा पाया घालता येईल अशी हांची अपेक्षा व भूमिका होती. अर्थात ही अपेक्षा फलद्रुम झाली नाही हा आज वेगळा, कारण ही एडगुजरी संमिश्र समाजवादाची कामनाच मोठी फलवारी आहे. विनायका आदिशय आकर्षक आणि गोंडस वाटणारी परंतु प्रत्यक्षातच हारात असल्यात व तेक शक्यकारी अशी आहे. वलन; आणि समाजवादाचा व्यवहार म्हणून सातिल डाढीवा किंवा दोष याची विकित्सा करणे हा स्वतंत्र विषय आहे. परंतु प्रलक्षात यादिवाने काँग्रेसने अंगिकार केलेल्या भूमिका, आरवलेली घोरणे, सांचे नियोजन आणि सांचे व्यवहार आर्थिक शोषण आणि विवशना वाढविण्यास ठरला. तारेही सावटून असे म्हणता येईल की सांचे हेतू प्रामाणीक होते. परंतु सांचे आक्रमण व सांचा हाष्टिकोव पुढीकार हो

राज्यीय गांधीजींनी तर ही आणखी जोतण्याचे सोडून दिली आहे आणि सरकसरच रवाजगी आंदोलन व उद्योगधंदे आच्छा वाढीला अनुकूल झोरण स्वीकारले आहे. शास्त्राची सांखिक भूमिका व गुणितवाद् ननेन आहे असातला भाग नाही. उदादनातील रगुली रफर, कार्यक्षमता, गुणवत्ता हातून वेणारी उसादनवाढ, आर्थिक नियति आर्थिक गुंतवणूक आणि विकास असा तर्क मोडला जातो. ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी अत्याधुनिक स्वयंचालित तंत्रज्ञानाचा पुरस्कार केला जात आहे. यातून कोणती अर्थव्यवस्था उभी राहिल. सांचे नियोगाम काय होतील. सातिल द्योके कोणते आहे. यावटून पाश्चिम युरोप व अमेरिका यासारख्या देलांच्या आंदोलनवाही विकालाच्या संदर्भ व-मान तत्ववैचारिक तर्के व व्यावहारिक प्रयोगांचा प्रवर्धन झाला आहे. सांचे परिवाअरी जगाने उपभोगले आहेत. सामुवे राज्यीय गांधीजींच्या आर्थिक घोरणे, रवाजगी भूमिका आगावी आर्थिक संकटाची नांदीच उरण्याचा धोका आहे. आर्थिक शोषण, विवशना, वेता, मरामाई, काढावाजारी, फिमली मध्याल चढउतीर, लंजी-मंदी हे कर्त होण्याहेचजी आर्थिकच वाढतील. मूडअन सधन आंदोलनदार, मजतोषा वडे वागाअतदार, उच्च मध्यम वर्गी आच्छा रिताला पोषक असे घोरणे

सर्वसामान्य दलित - कष्टकारी समाजाच्या हिताला व राष्ट्रीय अवि-
 तल्याला वाध्यतेच बरेच जात आजोवात काढा नाही. सुरवातीला या
 धोरणाचा परिणाम काही नेगळे उत्साराचे वातावरण तयार होण्या
 झाला तरी दूरगामी दृष्टिने देशाला आर्थिक आणि आंडवलावाही कडे
 व तिच्या अराजकाकडे धेकन जाणार आहे. सामाजिक राजकीय
 आस्थांना व सामाज्यांची समेहोलपट अविताव्य अंधकारमय व
 धूसर करणारी हा काळ आहे. मात्र आज हांचा लोकमतान्या
 अशास पाठिंवा मिळाला आहे जात कांका नाही. एक प्रकारे
 विचार करता आतून अनेकांच्या मनातील आंडवती व्यवस्थेविषय-
 चीने अम दूर होतील आर्थिक राजकीय दृष्ट्या रबोटीरबोटी आवा
 धोरणांची वसरत भूमिकांची धरसोड कमी होऊन राजकारणा-
 तीत हितसंबंधांचे पदर अधिक स्पष्ट होण्यास व सामाज्या
 येण्यास उपयुक्त इतलीत असे मानायला जागा आहे.

देशाच्या आर्थिक विकासाची आलेगी कोडी दूर होऊन विकास-
 साच्या वाटा मोकळ्या होण्याची गरज आहे. आर्थिक विकासाच्या
 अक्षिमेत वावट्या उभळणातील वारेकरी वगळिना सामध्ये व राजकीय
 समेत सहभागी करून घेण्याच्या प्रयत्न आहे. याची नीटपणे
 सोडवूक साध्याशिवाय देशातील आर्थिक, राजकीय संबंध
 संपुष्टात येणार नाही. स्वयंकी भाषणार नाही, घोषणा विषयता
 यातून निर्माण होणाऱ्या मूलगांभी समझ्या हाच आपल्या देशाच्या
 खवरा इतून आहे. राजीव गांधीच्या धोरणांची तो आधिक्य तीत
 वनेल जात कांका नाही.

राजकीय आव्हानांचे दुखारी स्वरूप.

राजीव गांधीचे उघडपड आंडवती धोरण राजकीय विषय
 स्पष्ट होण्यास उपकारक ठरेल. तसेच आर्थिक राजकीय अस्थि-
 रता व संघर्षांच्या हा काळ प्रसेल. मात्र इंदिरा गांधीपेक्षा यांची
 हाताळणी वेगळी असल्यामुळे वरवर आर्थिक समजदार, ^{अनाश्रुही} लयाधिक
 तडतोडवादी कृतीमुळे हांचा राजकीय दृष्ट्या उघडे पाडणे कठीण जाई
 विषय हांचा वरिणव वगळिना ठाम पाठिंवा राहिल. कारण राजीव
 गांधी आर्थिक प्रायातिकपणे हांच्या हिताचे रक्षण करतील अशी
 पिन्हे आहेत. मक्तेदार, लडे उद्योगांमधी आमीण लधन वागायतदार
 उच्चमध्यम वर्ग, लयापारी यांचा अहम पाठिंवा मिळेल व काही
 काळ मिळत राहिल. कलमाणकारी सामान्यांची आपा यांच्या परिणाम
 सर्वसामान्य लोकांचेव इत्यादिवाय वाहणार नाही. सामुळे राजकीय
 आव्हान वारने इतके सोपे नाही. इंदिरा गांधीकडे काही अल्यानुक्त
 भूमिका होत्या. हांचे काही आग्रह होणे, हांच्या कोलीमपून मिळीण
 होणारे राजकीय वायू होणे, सामुळे प्रतिकूल भावना तयार करणे
 शक्य झाले. राजीव गांधीच्या वावणीत ते अधिक कठीण आहे. हे
 आव्हान दुखारी आहे.

रूप वैचारिक भूमिका व व्यावहारिक कौशल्य हे.

सध्याची आदिवाय गुंतागुंतीची राजकीय परिस्थितीत विरोधी पक्ष-संसदवाह्य क्रांतिकारक व पुणेगाभी संघटना यांना स्वतःची सुस्पष्ट अशी भूमिका निश्चिंत करावी लागेल. जिच्या आधारेच वैचारिक राजकीय पत्रिके लोकां समोर उभा करता येईल. आपला विचार, भूमिका लोकांपर्यंत पोचवण्यात, सांभा विचार परतून राजकीयदृष्टे जागृत व साक्षेय करण्यात आणि वातावरण सामाजिक-राजकीय बदलांना अनुकूल करण्यासाठी फार कौशल्य दाखवावे लागेल. कातनाची धसमुसलेपणा येथे उपयुक्ती नाही. साध्यप्रमाणे केवळ नकारात्मक भूमिका न ठेवता विधायक सिद्धिसक दृष्टिकोना ठेवून लोकमानसात आपली प्रतिमा उजक व प्रभावी करण्याची गरज आहे. सादृष्टिने घोरणाची काही सूत्रे खालीलप्रमाणे राहतील.

(I) सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टिने आपला उद्दिष्टांचा संव्यमात्मक व गुणात्मक उद्दिष्टांचा निरपेक्ष मेक घ्यावो.

(II) साधन की व्यापक कार्यक्षमता सासंबंधात एकांगी दृष्टिकोना न ठेवता समतोल व परिणामकारकतेच्या दृष्टिने साधवणी करावी.

(III) क्रांतिकारक चळवळ या नात्याने लोकस व प्रभावी नेतृत्व देण्याच्या दृष्टिने चळवळ व व्यक्तींची काही पत्रे पाळावित. सुसंगत वैचारिक भूमिका, व्यापक कार्यक्षम, प्रभाव आणि गतिमान ना आणून विश्वास निश्चिंत होईल.

(IV) व्यापक परिणामकारकता हाच कार्यक्षम, कार्यपध्दती, प्रसार तंत्र याचा उद्देश असो. सादृष्टिने बारकाईने विचार करावो.

(V) स्वतःची चळवळ उभारणी करत असताना इतर मित्र संघटनांशी स्पष्ट वैचारिक नाते ठेवून, चळवळीच्या व्यापक नेतृत्वाची भूमिका वाजावण्याच्या दृष्टिने आपला व्यवहार ठेवो.

(VI) बोधवासावरच्या अल्प प्रसार माध्यमांचा प्रभावी पणे वापर करणे.

(VII) काही अशक्तींमध्ये प्रथम केवळ लोकमानसाची पकड घेण्यासाठी हावर ह्रासिक काळ लक्ष केंद्रित करावे. कालबद्ध कार्यक्रमाचे नियोजन करावे.

(VIII) चळवळीचे प्रभावी साधन या नात्याने संघटनात्मक दैनंदिन कामकाज व कार्यक्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न करावे.

वरील सर्व विवेचन समग्रपणे समोर ठेवून हावर सरवोढ विचार होणे अगत्याचे आहे. यातील प्रत्येक गोष्टीवर एकमत होईलच असे नाही. परंतु एकूण मांडणीचा दृष्टिकोनाविषयी अनेकसालास कामाची एक दिशा निश्चिंत करता येईल अशी अपेक्षा आहे.